

تفسیر

احسن الحدیث

سید علی اکبر نقشبندی

جلد اول

اول سورۃ فاتحہ تا آخر سورۃ بقرہ



تفسیر احسن الحدیث

جلد اول

و ل ف: آیت الله سید علی اکبر قرشی

شر: کتاب عقیق

شر همکار: نوید اسلام قم

اپ: نوید اسلام قم

بت چاپ: اول این نشر / ۱۳۰۰

راژ: ۱۰۰۰ دوره

سایک جلد اول: ۶-۷۱-۷۹۵۳-۶۰۰-۹۷۸ قیمت دوره ۱۲ جلدی: ۳۶۰ هزار تومان

واکز بخش:

- قم، خیابان ارم، پاساژ قدس، طبقه همکف، پلاک ۱۱۱ تلفن: ۳۷۷۴۳۴۶۲ - ۰۲۵
تهران: بازار سلطانی، دارالکتب الاسلامیه تلفن: ۵۵۶۲۰۴۱۰ - ۰۲۱
تهران: میدان فلسطین، نشر بین الملل تلفن: ۸۱۹۲۱۹۸۰ - ۰۲۱
مشهد: چهار راه خسروی، کتابفروشی آستان قدس رضوی تلفن: ۳۲۲۳۳۹۲۳ - ۰۵۱
مشهد: خیابان خسروی، کتابفروشی کتابچی تلفن: ۳۲۲۵۰۳۹ - ۰۵۱
بیرجند: کتابفروشی دری دریا تلفن: ۳۵۵۱۱۰۶۳ - ۰۴۱
صفهان: روبروی مسجد حکیم، کتابفروشی حکیم تلفن: ۳۱۰۳۳۰۱۲ - ۰۳۱

شناسه: قرشی بنایی، علی اکبر، ۱۳۰۷ -

ان قرارداد: تفسیر احسن الحدیث / سید علی اکبر قرشی.

عیت ویراست: [ویراست ۲].

خصصات نشر: تهران: کتاب عقیق: دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۹۵.

خصصات ظاهری: ۱۲ ج.

ک دوره: ۹-۷۰-۷۹۵۳-۶۰۰-۹۷۸ جلد اول: ۶-۷۱-۷۹۵۳-۶۰۰-۹۷۸

عیت فهرست نویسی: فیا

داشت: فهرست نویسی بر اساس جلد اول، ۱۳۹۲.

داشت: نمایه.

رجات: ج. ۵ از آیه ۵۰ سوره هود و سوره های یوسف، رعد، ابراهیم، حجر و نحل. - ج. ۶. سوره های بنی اسرائیل، کهف، مریم، طه و انبیاء. -
۱. سوره های حج، مومنون، نور، فرقان، شعراء و نمل. - ج. ۸. سوره های قصص، عنکبوت، روم، لقمان، سجده، احزاب و سباء. - ج. ۹. سوره های
یس، صفات، ص. ...

سوع: تفاسیر شیعه - قرن ۱۴

بندی کنکره: ۹۸ ی ۱۳۰۰ ۱۳۰۰ ۱۳۰۰ BP

بندی دیویی: ۱۷۹/۲۹۷

ره کتابشناسی ملی: ۳۲۴۲۷۲۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين، و صلى الله على محمد و آله الطاهرين، و على جميع الانبياء و المرسلين، و اللعن على اعدائهم اجمعين و السلام علينا و على عباد الله الصالحين.

حدود پنج سال و چهل و یک روز مشغول نوشتن کتاب قاموس قرآن بودم که بحدائق در دست مجلد فراهم آمد و به طبع رسید^۱ پس از آن، مدتی گذشت در این اندیشه بودم که دوباره دست به قلم ببرم و چه کار کنم و چه بنویسم؟ بالاخره بنیای خدا، این اندیشه در دلم پیدا شد و به صورت تصمیم رسید که برای قرآن مجید تفسیری بنویسم. روز هشتم ذوالقعدة هزار و سیصد و نود و شش هجری قمری^۲ به یاری خدا این کار را شروع کردم.

سیری در قرآن مجید

پیش از شروع تفسیر، لازم است سیری در قرآن مجید بکنیم و کلیاتی را از این دریای حقائق به دست آوریم تا به جای مقدمه‌ای برای تفسیر، و شناخت فشرده‌ای از کلام خدا باشد، اینک می‌گوییم:

کلمه قرآن در لغت عرب، مصدر است به معنی قرائت و خواندن، گویند: «قَرَأَ قُرْآنَهُ وَ قُرْآنًا». این معنی در خود قرآن به کار رفته است. در سوره قیامت آیات ۱۷ و ۱۸ چنین است... «إِنْ عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَ قُرْآنُهُ فَإِذَا قُرْآنُهُ

۱- نوشتن قاموس قرآن در ۱۲/۴/۱۳۳۹ شروع و در ۳۱/۲/۱۳۵۴ به پایان رسید و تا کنون ۷ بار تجدید طبع شده است.

۲- مطابق با ۱۰/۸/۱۳۵۵.

فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ» یعنی: «در خواندن قرآن عجله مکن که جمع کردن و خواندن آن بر عهده ماست. و چون آن را خواندیم، از خواندن ما پیروی کن».

سپس این لفظ علم و نام شده به کتاب آسمانی حاضر که بر رسول خدا ﷺ نازل شده است که باید آن را پیوسته خواند، و در معانیش تدبّر نمود، که قرآن یعنی «کتاب خواندن» این نامگذاری از جانب خدا شاید به همین علت باشد.

بعضی‌ها معنای لغوی آن را جمع کردن دانسته‌اند که «قَرَأَ قرأناً» به معنی جمع کردن نیز آمده است، در این صورت باید آن مصدر به معنای فاعل باشد یعنی: «جامع حقان و سخنان الهی، ولی معنای اولی مقبولتر است و قرآن آن را تأیید می‌کند».

سوره‌ها و آیات قرآن:

قرآن مجید، از صد و چهارده سوره فراهم آمده که همه با «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» شروع می‌شود، به جز سوره بقره که سوره نهم از قرآن است^۱ به عقیده شیعه، «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» آیه مستقل و جزء هر سوره می‌باشد و در سوره نمل جزء نامه‌ای است که سلیمان بن داود به ملکه سبا نوشته است طبرسی - رحمه الله در «مجمع البیان» در تفسیر سوره حمد فرموده: به اتفاق امامیه، آن یک آیه مستقل از سوره حمد و هر سوره دیگر است هر که آن را در نماز نخواند، نمازش باطل است خواه واجب باشد یا مستحب.

۱- از ائمه اهل بیت - علیهم السلام - نقل شده که سوره برائت، تنه سوره انفال است. و نیز آنها - علیهم السلام - و الضحی و الم نشرح را یک سوره، و لایلاف و فیل را یک سوره دانسته‌اند.

نگارنده این مطلب را در قاموس قرآن لغت «سمو» مشروحاً نوشته است در «البیان» از بحار نقل نموده که امیرالمؤمنین از رسول خدا، و او از خدا نقل کرده: هر کاری که در آن «بسم الله» ذکر نشود، بی‌دنباله است: «كُلُّ امرٍ ذی بالٍ لم یذكر فیہ بسم الله فهو اَیتر»^۱.

در عدد آیات قرآن اختلاف است سیوطی در «الاتقان» در این زمینه شش قول نقل نموده است:

جمع آیات قرآن شش هزار آیه است به قولی شش هزار و دویست و چهار آیه و در مورد دیگری شش هزار و دویست و چهارده آیه و در قول چهارم شش هزار و بیست و پنج آیه، و در قول ششم عدد آیات آن شش هزار و دویست و سی و شش آیه است.^۲

در مجمع البیان، در تفسیر «سوره «هل اتی» از علی بن ابی طالب علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده: سرده‌های قرآن صد و چهارده سوره، و آیات آن شش هزار و دویست و سی و شش آیه است. این روایت اهتمام آن حضرت را نسبت به قرآن مجید روشن می‌کند. ناگفته نماند اختلاف در تعداد آیات از شمارش قاریان نشأت گرفته است به آیات کم و کسری بوجود نمی‌آورد مثلاً طبرسی درباره سوره بقره می‌گوید: قاریان کوفی گفته‌اند آن دویست هشتاد و شش آیه است، و قاریان بصری دویست و هشتاد و هفت شمرده‌اند، و علماء حجاز دویست و هشتاد و پنج گفته‌اند، و قاریان شام عدد آیات آن را دویست و هشتاد چهار دانسته‌اند، ولی سوره بقره همان است و کم و زیادی ندارد.

۱- البیان ج ۱ ص ۴۶۱ و در همانجا از مسند احمد ج ۲/ ۳۵۹ از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده: کُلُّ کلام او امرٍ ذی بالٍ لم یفتح بذكر الله عز و جل فهو اَیتر او قال اقطع.
۲- قرآن در اسلام ص ۱۲۸ تألیف علامه طباطبائی.

مطالب قرآن:

از آیات نامبرده، حدود هزار و صد آیه در زمینه خدا شناسی و استدلال بوجود حق تعالی از راههای طبیعت و عقل است. همچنین در بیان صفات عالیه خدا از قبیل: علم، قدرت، حکمت، حیات، رحمت، اراده، تدبیر جهان و امثال آن می‌باشد. و حدود هزار و سیصد آیه در رابطه با معاد و زندگی بعد از مرگ و حساب بزرگ و دقیق الهی، و محفوظ ماندن اعمال و زندگی در بهشت و جهنم است. و حدود هزار و پانصد آیه در شرح احوال پیامبران، و بارزه طرفداران حق با طرفداران باطل، و جبهه‌گیری اهل توحید و دغاوت در برابر یکدیگر، و پیکار قولی و عملی این دو جناح است که به پیروزی حق و اهل حق ختم می‌شود «وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ».

و حدود پانصد آیه در زمینه احکام از قبیل: نماز، روزه، جهاد، حج، ارتباط با بیگانگان، حلال و حرام و امثال آن است بقیه آیات در زمینه موعظه‌ها.

و تشویق به اعمال و صفات نیک، پنداری انسان‌ها، حالات روحی بشر و مانند آن است. و می‌توان همه مطالب قرآن را در سه کلمه خلاصه کرد: الله، معاد، و عمل صالح.

و اگر بخواهیم این مطالب را تا حدی گسترده و منسوخ بیان کنیم چنین است:

۱- خدا: یعنی ذات خدا و صفات و یگانگی خدا و آنچه باید خدا از آن منزّه باشد و آنچه باید خدا به آنها متصف باشد (صفات ثبوتیه و سلبيه).

۲- معاد یعنی رستاخیز و حشر اموات و زندگی در بهشت و جهنم و ابدیت و برزخ.

۳- ملائکه یعنی: واسطه‌های فیض و نیروهای با شعور و آگاه به خود، و مجری دستوره‌های الهه همچنین جن و شیاطین.

- ۴- سرگذشت پیامبران یا انسان‌هایی که وحی الهی را دریافت کرده، و به انسان‌های دیگر ابلاغ کرده‌اند، و میدان حق و باطلی که بوسیله آنها بوجود آمده است.
- ۵- ترغیب و تشویق برای ایمان به خدا و معاد و ملائکه و پیامبران و کتب آسمانی
- ۶- خلقت آسمانها، زمین، کوه‌ها، دریاها، گیاهان، حیوانات، ابر، باد، باران، شهاب‌ها و غیره.
- ۷- دعوت به پرستش خدای یگانه و اخلاص در عبادت و کسی و چیزی را برای خدا سرنگ قرار ندادن.
- ۸- احتجاجات و استدلال‌ات در مورد خدا، قیامت، پیامبران و نقل خبرهای غیبی ضمن احتجاجات.
- ۹- تقوا، پارسایی و تزکیه نفس، توجه به نفس امّاره، و خطر وسوسه نفسانی و شیطانی و نظایر آن.
- ۱۰- اخلاق فردی از قبیل، شجاعت، استقامت، صبر، عدالت، احسان، محبت، ذکر خدا، محبت خدا، شکر نعمت، ترس از خدا، توکل به خدا، رضا به رضای خدا، تسلیم در برابر امر خدا، تعقل و تفکر، صدق و امانت و امثال آن.
- ۱۱- اخلاق اجتماعی از قبیل: اتحاد، توصیه بر حق، صبر، تعاون در نیکی‌ها، امر به معروف و نهی از منکر، جهاد با مال و جان در راه خدا و تشویق بر اطعام مسکینان و غیره.
- ۱۲- احکام از قبیل: نماز، روزه، زکات، خمس، حج، جهاد، نذر، سوگند، بیع، رهن، اجاره، نکاح، هبه، حقوق زوجین، حقوق والدین، طلاق،ظهار، وصیت، ارث، قصاص، حدود، قضاوت، ثروت، مالکیت، حکومت، شورا، حق فقراء و غیره.

۱۳- حوادث و وقایع بیست و سه ساله بعثت رسول اکرم ﷺ.

۱۴- توصیف کلی در همه اعصار از سه گروه: مؤمنین، کافرین و منافقین.

۱۵- توصیف قرآن در حدود پنجاه وصف، تسبیح موجودات جهان و نوع آگاهی در درون موجودات نسبت به خالق و آفریننده خودشان.

۱۶- جهان و قوانین پایدار جهان، ناپایداری زندگانی دنیا و عدم صلاحیت آن برای اینکه ایده آل و کمال مطلوب باشد.

۱۷- معجزات و خوارق عادات انبیاء و تأیید کتب آسمانی خصوصاً «تورات» و «انجیل» و تصحیح اغلاط آن دو و امثال این مطالب.

سوره‌ها و آیه‌های مکرر مدنی

دوران رسالت رسول خدا ﷺ جموعاً بیست و سه سال بوده است. از این مدت، سیزده سال در مکه و ده سال در مدینه اقامت فرموده‌اند آنچه از قرآن مجید در عرض سیزده سال در مکه نازل شده، سوره‌ها و آیه‌های مکی نامیده می‌شود. و آنچه در عرض ده سال در مدینه نازل گشته، مدنی نام دارند سوره‌های مدنی و عموماً در زمینه توحید، معاد، نبوت، نظامات جهان، مبارزه طرفداران حق با طرفداران باطل، و شکست جباران و طاغوت‌هاست، و اغلب جنبه زیربانی دارند اما سوره‌های مدنی، بیشتر درباره احکام و حکومت و روابط عمومی و نظام زندگی است.

بنا بر مشهور، از صد و چهارده سوره قرآن هشتاد و شش سوره در مکه، و بیست و هشت سوره در مدینه نازل شده است. در ترتیب نزول سوره‌ها در روایات اختلاف هست و اثبات ترتیب صحیح آنها شاید مشکل باشد، بنا به نقلی که در پایان خواهیم گفت ترتیب نزول سوره‌ها چنین است:

- ۱- علق، اولکین سوره
- ۲- قلم، بعد از علق
- ۳- مزمل، بعد از قلم
- ۴- مدثر، بعد از مزمل
- ۵- فاتحه، بعد از مدثر
- ۶- مسد، بعد از فاتحه
- ۷- تکویر، بعد از مسد
- ۸- انبی، بعد از تکویر
- ۹- لیل، بعد از انبی
- ۱۰- فجر، بعد از لیل
- ۱۱- والضحی، بعد از فجر
- ۱۲- انشراح، بعد از والضحی
- ۱۳- والعصر، بعد از انشراح
- ۱۴- عادیات، بعد از والعصر
- ۱۵- کوثر، بعد از عادیات
- ۱۶- تکاثر، بعد از کوثر
- ۱۷- ماعون، بعد از تکاثر
- ۱۸- کافرون، بعد از ماعون
- ۱۹- فیل، بعد از کافرون
- ۲۰- فلق، بعد از فیل
- ۲۱- ناس، بعد از فلق
- ۲۲- توحید، بعد از ناس
- ۲۳- نجم، بعد از توحید
- ۲۴- عبس، بعد از نجم
- ۲۵- قدر، بعد از عبس
- ۲۶- و الشمس، بعد از قدر
- ۲۷- بروج، بعد از و الشمس
- ۲۸- و التین، بعد از بروج
- ۲۹- قریش، بعد از و التین
- ۳۰- قارعه، بعد از قریش
- ۳۱- قیامة، بعد از قارعه
- ۳۲- همزه، بعد از قیامة
- ۳۳- مُرسلات، بعد از همزه
- ۳۴- ق، بعد از مُرسلات
- ۳۵- بلد، بعد از ق
- ۳۶- طارق، بعد از بلد
- ۳۷- قمر، بعد از طارق
- ۳۸- ص، بعد از قمر
- ۳۹- اعراف، بعد از ص
- ۴۰- جن، بعد از اعراف
- ۴۱- یس، بعد از جن
- ۴۲- فرقان، بعد از یس
- ۴۳- فاطر، بعد از فرقان
- ۴۴- مریم، بعد از فاطر
- ۴۵- طه، بعد از مریم
- ۴۶- واقعه، بعد از طه
- ۴۷- شعراء، بعد از واقعه
- ۴۸- نمل، بعد از شعراء

- ۴۹- قصص، بعد از نمل
 ۵۰- اسراء بعد از قصص
 ۵۱- یونس، بعد از اسراء
 ۵۲- هود، بعد از یونس
 ۵۳- یوسف، بعد از هود
 ۵۴- حجر، بعد از یوسف
 ۵۵- انعام، بعد از حجر
 ۵۶- صافات، بعد از انعام
 ۵۷- امان، بعد از صافات
 ۵۸- سبأ، بعد از امان
 ۵۹- زمر، بعد از سبأ
 ۶۰- غافر، بعد از زمر
 ۶۱- فُصَلت، بعد از غافر
 ۶۲- شوری، بعد از فُصَلت
 ۶۳- زُخرف، بعد از شوری
 ۶۴- دُخان، بعد از زُخرف
 ۶۵- جاثیه، بعد از دُخان
 ۶۶- احقاف، بعد از جاثیه
 ۶۷- ذاریات، بعد از احقاف
 ۶۸- غاشیه، بعد از ذاریات
- ۶۹- کهف، بعد از غاشیه
 ۷۰- نحل، بعد از کهف
 ۷۱- نوح، بعد از نحل
 ۷۲- ابراهیم، بعد از نوح
 ۷۳- انبیاء بعد از ابراهیم
 ۷۴- مؤمنون بعد از انبیاء
 ۷۵- سجده، بعد از مؤمنون
 ۷۶- طور، بعد از سجده
 ۷۷- ملک، بعد از طور
 ۷۸- حاقه، بعد از ملک
 ۷۹- معارج، بعد از حاقه
 ۸۰- نبأ، بعد از معارج
 ۸۱- نازعات، بعد از نبأ
 ۸۲- انفطار، بعد از نازعات
 ۸۳- انشقاق، بعد از انفطار
 ۸۴- روم بعد از انشقاق
 ۸۵- عنکبوت، بعد از روم
 ۸۶- مُصَفِّی، بعد از عنکبوت

نگارنده این ترتیب را از قرآن مصطفیٰ نظیف چاپ مصر اخذ کردم که در اوّل سوره‌ها قید شده است و این عیناً همان است که مرحوم ابو عبدالله زنجانی در تاریخ قرآن از مقدمه تفسیر شهرستانی موسوم به

«مفاتیح الاسرار» از مُصحف امام صادق علیه السلام نقل کرده است. و نیز همان است که مرحوم طبرسی در تفسیر سوره «هل اتی» آورده است. با این فرق که در آن دو کتاب، سوره «فاتحه» اصلاً ذکر نشده است، ولی در این ترتیب در ردیف پنجم آمده است. در تفسیر «المیزان» ج ۱۳ / ۲۴۹ از «اتقان» سیوطی، و در «تاریخ یعقوبی» ج ۲ / ۱۹ با کمی تفاوت نقل شده است. سوره ای که در مدینه نازل شده‌اند بنا به نقل قرآن مصطفیٰ نظیف بدین ترتیب است:

- | | |
|--------------------------------|---------------------------------|
| ۸۷- بَقَرَة، اولین سوره ۱ | ۱۰۱- حَشَر، بعد از بینه ۱۵ |
| ۸۸- أَنْعَام، بعد از بقره ۲ | ۱۰۲- نُور، بعد از حشر ۱۶ |
| ۸۹- آل عمران، بعد از انفال ۳ | ۱۰۳- حج، بعد از نور ۱۷ |
| ۹۰- احزاب، بعد از آل عمران ۴ | ۱۰۴- منافقون، بعد از حج ۱۸ |
| ۹۱- مُمْتَحَنه، بعد از احزاب ۵ | ۱۰۵- مجادله، بعد از منافقون ۱۹ |
| ۹۲- نِساء، بعد از ممتحنه ۶ | ۱۰۶- حُجُرَات، بعد از مجادله ۲۰ |
| ۹۳- زلزله، بعد از نساء ۷ | ۱۰۷- تحریم، بعد از حجات ۲۱ |
| ۹۴- حدید، بعد از زلزله ۸ | ۱۰۸- تابین، بعد از تحریم ۲۲ |
| ۹۵- محمد، بعد از حدید ۹ | ۱۰۹- صافات، بعد از تغابین ۲۳ |
| ۹۶- رعد، بعد از محمد ۱۰ | ۱۱۰- جمعه، بعد از صف ۲۴ |
| ۹۷- رحمن، بعد از رعد ۱۱ | ۱۱۱- فتح، بعد از جمعه ۲۵ |
| ۹۸- انسان، بعد از رحمن ۱۲ | ۱۱۲- مائده، بعد از فتح ۲۶ |
| ۹۹- طلاق، بعد از انسان ۱۳ | ۱۱۳- توبه، بعد از مائده ۲۷ |
| ۱۰۰- بَیِّنَه، بعد از طلاق ۱۴ | ۱۱۴- نصر، بعد از توبه ۲۸ |

این ترتیب از «مصحف» امام صادق علیه السلام و در «مجمع البیان» و مانند آن با کمی تفاوت نقل شده است، گرچه این ترتیبها یقینی نیست، ولی تقریباً نزدیک به یقین و مورد استفاده است.

در «المیزان» ج ۱۳ / ۲۵۰ فرموده در مکی و مدنی بودن دوازده سوره اختلاف کرده‌اند و آنها عبارتند از: زُعد، رحمن، جن، صف، تغابن، مطففین، قدر، بینه، زلزال، توحید، فلق و ناس.

تقسیم سوره‌ها به سالهای قبل از هجرت و بعد از آن

در بعضی از کتاب‌ها، تعیین کرده‌اند که کدامیک از سوره‌ها در کدامیک از سال‌های قبل از هجرت و یا بعد از هجرت نازل شده‌اند.

این تعیین چه یقینی نیست، ولی می‌شود از آن در فهم قرآن مجید استفاده کرده بعضی مذكر به قرار ذیل است:

سال اول بعثت، ۲۴ سوره	سال سیزدهم بعثت، ۴ سوره ^۱
سال دوم بعثت، ۱۳ سوره	سال اول هجرت، ۴ سوره
سال سوم بعثت، ۸ سوره	سال دوم هجرت، ۳ سوره
سال چهارم بعثت، ۷ سوره	سال سوم هجرت، ۲ سوره
سال پنجم بعثت، ۴ سوره	سال چهارم هجرت، ۲ سوره
سال ششم بعثت، ۴ سوره	سال پنجم هجرت، ۲ سوره
سال هفتم بعثت، ۵ سوره	سال ششم هجرت، ۲ سوره
سال هشتم بعثت، ۴ سوره	سال هفتم هجرت، ۱ سوره
سال نهم بعثت، ۳ سوره	سال هشتم هجرت، ۲ سوره
سال دهم بعثت، ۲ سوره	سال نهم هجرت، ۲ سوره
سال یازدهم بعثت، ۴ سوره	سال دهم هجرت، ۲ سوره
سال دوازدهم بعثت، ۵ سوره	

مجموع اینها ۲۴ سوره هستند و این مطلب با آنکه گفته شد در مدینه بیست و هشت سوره نازل شده است منافات دارد.

۱- اینها نود سوره‌اند و بر خلاف آنست که در مکه ۸۶ سوره نازل شده است.

اولین و آخرین سوره

در مقدمه تفسیر «برهان» ج ۱ / ۲۹ از امام صادق علیه السلام نقل شده: اولین سوره‌ای که نازل گردید «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ...» تا آخر است، و آخرین سوره‌ای که نازل شد سوره إذا جاء نصرُ الله بوده است همین حدیث را با کمی تفاوت از حضرت رضا - علیه السلام - نیز نقل کرده است.^۱ واحدی، در مقدمه کتاب «اسباب النزول» پنج حدیث در این زمینه نقل کرده که در بعضی از آنها تا پنج آیه از سوره علق گفته شده است، و در «مجمع البیان» از اکثر مفسران نقل شده که اولین سوره نازل شده، «اقراء باسم ربك» بوده است.

آخرین آیه‌ای که نازل گردید به نظر اهل سنت آیه «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ...» نسا / ۱۰۶ و به روایتی آیه «وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ...» بقره / ۱۸۱ می‌باشد. مسران شیعه ظاهراً روایت دوم را نقل کرده و پذیرفته‌اند که بعد از نزول آن، رسول خدا صلی الله علیه و آله بیست و یک روز یا هفت روز در دنیا ماندند، در تفسیر «کشانه» نقل شده: چون جبرئیل آن آیه را آورد، به آن حضرت گفت: آن را در رأس آیه ۲۸۰ بقره بگذارید، در «مجمع البیان» ذیل آیه: «وَأَتَّقُوا يَوْمًا...» آن را حتمی دانسته و از ابن عباس و سُدّی نیز نقل کرده که آن آخرین آیه از قرآن است آن حضرت پس از آن بیست و یک روز، به قولی نه روز، و به قولی هفت شب زنده ماندند.^۲

۱- ولی در تفسیر صافی از کافی از امام صادق علیه السلام نقل شده است.

۲- مجمع البیان ذیل آیه.

ترکیب و ترتیب سوره‌های قرآن

شکی نیست که ترکیب سوره‌ها و شروع و ختم آنها به دستور و اعلام رسول خدا ﷺ بوده است، چنان که در «مجمع البیان» و «کشاف» نقل شده: آن حضرت فرمود:

آیه «وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ...» را در رأس آیه ۲۸۰ بقره بگذارید. در تاریخ قرآن/ ۳۶ از امالی شیخ طوسی نقل شده: عبدالله بن مسعود هفتاد سوره را از رسول خدا، و بقیه را از علی بن ابی طالب یاد گرفته است.

از اینجاء معلوم می‌شود که سوره‌ها زیر نظر آن حضرت تنظیم و درست شده است. اعلام آغاز و ختم سوره به تعیین وی بوده است از این گونه روایات، زیاد نقل شده است، اما ترتیب فعلی قرآن که سوره‌های بزرگ در اول واقع شده و به سوره‌های کوچک ختم می‌شود، اختلاف است. بنا بر قولی این ترتیب در زمان ابوبکر به دست زید بن ثابت انجام گرفته، و او با سلیقه خود چنین ترتیبی را انتخاب کرد. قول دیگر آن است که این ترتیب در زمان رسول خدا و زیر نظر آن حضرت انجام گرفته است، اینک مشروح هر دو قول:

اما قول اول:

ناگفته نماند در صدر اول اسلام کاغذ وجود نداشت، کاتبان وحی، قرآن را بر روی پوست و بر روی پارچه‌ای بافت مصر به نام قباطی می‌نوشتند. و در صورت نبودن پوست و پارچه، آن را روی چوب یا استخوان یا سفال و مانند آن می‌نوشتند، در تاریخ قرآن/ ۴۷ گوید: روی پارچه و حریر می‌نوشتند و آنها را صحف می‌گفتند. یک نسخه نیز نوشته و به رسول خدا ﷺ دادند که حضرت آن را در خانه خود نگاه می‌داشت،

در «وافی» ج ۵ / ۲۷۴ در آخر کتاب صلوة از امام صادق (ع) نقل کرده که رسول خدا (ص) در هنگام وفات فرمود: یا علی قرآن در پشت خوابگاه من در جزوه‌ها و حریرها و قرطاس‌هاست، آنها را جمع کنید و نگذارید قرآن ضایع شود چنان که یهود تورات را ضایع کردند. علی (ع) قرآن را در پارچه زردی نوشت و در خانه‌اش به اتمام رسانید و فرمود تا قرآن را جمع نزنم عبا بدوشم نخواهم انداخت، چون کسی می‌خواست او را ملاقات کند بدون عبا می‌آمد تا قرآن را جمع نمود.

نگرند کوبا چون به جمع مسلمانان آورد، گفتند ما نیز آن را داریم، احتیاجی به آن نیست و این در اثر سیاستی بود که می‌خواستند آن حضرت و بنی‌هاشم اقتیاس در کارهای اجتماعی نداشته باشند.

پس از یک سال و اندکی از رحلت آن حضرت می‌گذشت، در جنگ یمامه هزار و دویست نفر از جمله هفتاد نفر از قاریان قرآن شهید شدند، بعضی عده آنها را هفتاد تن گفته‌اند، به هر حال ابوبکر و غیره از شهادت آنها به وحشت افتاده و به فکر جمع کردن قرآن افتاد، زید بن ثابت از طرف ابوبکر مأمور شد با عده‌ای از صحابه، سوره‌ها و آیات قرآن را از الواح و مانند آن جمع کرده و در یک مصحف قرار دهند و چنین کردند، ابن اثیر در «تاریخ کامل» ضمن وقایع سال سی و هجرت می‌گوید: این نسخه نزد ابوبکر بود، پس از وی به عمر بن خطاب رسید، پس از عمر دخترش حفصه آن را نزد خود نگاهداشت، ولی در کتاب (قرآن در اسلام / ۱۱۴) آمده: نسخه‌هایی از آن به اطراف و اکناف فرستاده شد.

در خلافت عثمان خبر رسید که تازه مسلمان‌های غیر عرب قرآن را با قرائت‌های مختلف می‌خوانند و همانطور می‌نویسند حذیفه بن یمان که در جنگ آذربایجان و ارمینیه شرکت کرده بود پس از برگشتن به مدینه، دستگاه خلافت را از این خطر آگاه کرد.

عثمان فرمان داد قرآنی را که به دستور ابوبکر نوشته شده بود از حفصه دختر عمر به امانت گرفتند. پنج نفر از صحابه از جمله زید بن ثابت را مأمور کرد تا نسخه‌هایی از روی آن بنویسند در نتیجه چندین نسخه از روی آن نوشته شد یکی در مدینه ماند، یکی را به مکه یکی را به شام، یکی را به بصره، و به قولی یکی را به یمن و یکی را به بحرین فرستادند. این نسخه‌ها را نسخه‌ای امام نامیدند که لازم بود همه از روی آنها استنساخ کنند.

عثمان فرمان داد سائر قرآن‌ها را که به دست مردم در ولایات بود جمع کرده به مدینه بفرستند هر چه به مدینه رسید به فرمان خلیفه از بین برده شد در «تاریخ قرآن» هست عثمان مصحف عبدالله بن مسعود و سالم مولی حذیفه را گرفت به آب شست. و نیز نقل می‌کند که ۱۲ نفر از صحابه در مجلس مشورت این کار شرکت داشتند عثمان در این کار به رأی علی بن ابی طالب رضی الله عنه عمل نمود.

در «کامل» ابن اثیر در حوادث سال ۳۰ آمده: چون علی بن ابی طالب رضی الله عنه در زمان خلافت خود وارد کوفه شد مردمی در مسجد از عثمان انتقاد کرد که مردم را بر یک مصحف وادار نمود. امام رضی الله عنه صدا زد ساکت باش او در حضور ما و با رأی ما این کار را کرد. و اگر بجای او بودم من هم این کار را می‌کردم از این معلوم می‌شود که آن حضرت به صلاح بودن این عمل رأی داده بود.

قول دوم:

آنچه گفته شد قول اول بود، قول دوم آن است که ترتیب فعلی سوره‌های قرآن در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و زیر نظر آن حضرت انجام گرفته است بر این قول چندین دلیل اقامه شده است:

اول: در مقدمه «مجمع البیان» فنّ خامس از سید مرتضی علم الهدی -
 نقل می‌کند: قرآن در زمان رسول خدا ﷺ به صورتی که امروز
 هست تألیف شده بود^۱ به دلیل آنکه: قرآن در آن روز درس خوانده می‌شد
 و همه‌اش را حفظ می‌کردند و آن را به رسول خدا نشان می‌دادند و بر وی
 می‌خواندند و عده‌ای مانند عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب و دیگران آن را
 چندین بار بر پیغمبر خوانده‌اند.

دو: از زید بن ثابت نقل شده گوید، در محضر رسول خدا ﷺ
 بودیم، قد آن را از رقعها جمع می‌کردیم^۲ این سخن صریح است در این
 جمعی نزد آن حضرت جمع شده قرآن را که در رقعها و پارچه‌ها بود
 جمع و مرتّب می‌کردند. ابن عبدالله بن عمر نقل شده: قرآن را جمع کردم،
 هر شب آن را می‌خواندم، این خبر به آن حضرت رسید فرمود: قرآن را در
 یک ماه بخوان^۳ این حدیث نیز دالت بر جمع و ترتیب فعلی قرآن دارد.
 بالاتر از این، شیعه و اهل سنی بالاتفاق نقل کرده‌اند که رسول خدا
 ﷺ فرموده است: «لا صلوة الا بفاتحة الكتاب»

می‌دانیم که سوره حمد اولین سوره کتاب را تشکیل داده و از قرآن نیست، پس
 فاتحة الكتاب بودن آن به علت ترتیب فعلی قرآن در زمان آن حضرت
 است.^۴

۱- عبارت آن مرحوم چنین است: «ان القرآن كان على عهد رسول الله ﷺ مجموعاً مؤلفاً على ما هو عليه الان».

۲- البیان علامه خویی / ۲۶۹ و ۲۷۲ از اتقان سیوطی و مستدرک حاکم.

۳- همان مصدر.

۴- فقط در یک حدیث در مجمع البیان سوره «هل اتی» آمده که حمد اولین سوره است.